

MODERNİZMİN YANSIMALARI:
90'LI YILLARDA
TÜRKİYE

EFİL YAYINEVİ

MODERNİZMİN YANSIMALARI:
90'LI YILLARDA
TÜRKİYE

HAZIRLAYANLAR
R. FUNDA BARBAROS VE ERIK JAN ZURCHER

FİKRET ŞENSES
İLHAN TEKELİ
ERİNÇ YELDAN
OSMAN AYDOĞUŞ
ÖZGE ERDÖLEK KOZAL
SEDAT AYBAR
İSMAİL DOĞA KARATEPE
R. MUSTAFA PİRİLİ
MENEVİŞ UZBAY
LEVENT SOYSAL
RÜYA GÖKHAN KOÇER
DENİZ YÜKSEKER
TEZCAN DURNA
SEVCAN SÖNMEZ
FIRAT KONUŞLU

MODERNİZMİN YANSIMALARI: 90'LI YILLARDA TÜRKİYE

Hazırlayanlar

R. Funda Barbaros ve Erik Jan Zürcher

Genel Yayın Nu.: 274

ISBN: 978-605-2294-02-4

1. Basım Ekim 2017

EFLATUN Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şti. ©2017
Efil©2017

Bu kitabın tüm hakları saklıdır.

Herhangi bir şekil ya da yöntemle çoğaltılamaz.

Sertifika Nu. : 12131

Son Okuma: Gözde Yılmaz

Sayfa ve Kapak Tasarımı: Aysu Alagöz

Baskı ve Cilt : Sözkese Matbaacılık Tic. Ltd. Şti.

İvogsan 1518. Sokak Mat-Sit İş Merkezi No:2/40 Yenimahalle/Ankara

Sertifika Nu. : 13268

EFİL YAYINEVİ

EFLATUN Basım Dağıtım Yayıncılık Danışmanlık Yatırım ve Tic. Ltd. Şti.

Bağcılar Mahallesi Şemsettin Günaltay Caddesi 283. Sokak

Ata Apartmanı No: 9/7 06670 Çankaya/Ankara, Türkiye

Tel : (+90) 312 442 52 10

GSM : (+90) 530 108 99 76

Faks : (+90) 312 442 52 12

www.efilyayinevi.com

EDİTÖRLERDEN

R.Funda Barbaros

Modernleşme kavramı Rönesans/aydınlanma çağından bu yana tüm bilimlerde ama özellikle sosyal bilimlerde, toplumsal bir dönüşümü/değişimi/başkalaşımı özellikle insanın doğayla, toplumla ve insanla olan ilişkisindeki farklılaşmayı anlatmak amacıyla kullanılmaktadır. Bu değişim/başkalaşım sürecinde ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ve ekolojik alanlar hem birlikte hem de çatışarak/çakışarak bu nedenle de farklılaşarak dönüşmekte/dönüştürülmekte, bununla birlikte sürecin olası tüm etkileri tüm toplumsal kesimleri farklı boyutlarda etkilemektedir. Dolayısıyla, modernleşme sürecinde toplumsal yapı evrildikçe sürecin niteliği de değişmekte ve modernleşmenin bizatihi kendisi de yeni biçim ve içerikler kazanmaktadır.

Sürecin doğasında var olan bu özelliği, modernleş(tir)meyi; zamana, ülkeye ve uygulayan devletin örgütlenme biçiminin (devlet-birey, birey-birey, birey-doğa ilişkisi) niteliğine göre değiştirmekte, farklı toplumlarda ve dönemlerde farklı görüntüler ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle sürecin analizi; dönemleri, politika farklılıklarını, küresel ölçekteki değişimlerin etkilerini, hatta ekolojik değişimleri dikkate alarak yapılmalıdır. Bu da tek tip bir modernleştirme analizinin mümkün ve doğru olmadığını göstermektedir. Ama kavramın genel kullanımı ve sürecin kendisi incelediğinde, sanayi devrimi sonrasında, Batı Avrupa ülkelerinde ve daha sonra neredeyse tüm dünyada (başka biçimler altında olsa bile) modern toplum yapıları inşa edilmiştir.

Ancak dünya genelindeki uygulamalara bakıldığında modernizmin; aydınlanma idealinin gerçekleşmesi yönünde barındırdığı tüm potansiyellere karşın gerçekleşme düzeylerinin çok çeşitli direnişlere, yeniden düzenlemelere, özgün uyarlamalara ve siyasal yapılanmalara yol açtığı görülmektedir.

Türkiye'nin 19. yy ilk yarısından itibaren başlayan "modernleşme" çabaları kendine özgü bir nitelik taşımaktadır. "Modern kökünden türetilmiş bütün sözcükler içinde Türkiye'nin deneyimine en uygun düşeni, modernleştirmektir. Fiilin ardındaki özne modernleştirici elit, bu elitin hedefi ise, kendi modernlik anlayışına uygun kurum, inanç ve davranışları seçilmiş nesneye, yani Türkiye halkına kabul ettirmektir. Tepeden inme modernleştirme ile kendi kendini oluşturan toplumsal bir süreç halindeki modernleştirme arasındaki en önemli ayırım, modernleştirme sürecinin

gerçekleşmesini istedikleri sınırlanmış biçimi arasındaki bu olası çatışmadır. Modernliğin bölünmez bir proje olduğu ve modernleştiricilerin bu projeyi yapay olarak güdükleştirmelerinin genellikle bunalıma yol açtığı kabul edilir; bu görüşün en tanınmış savunucusu da Barrinton Moore'dur. Moore modernliğin şu ya da bu yanının, mönüden yemek ısmarlaracasına isteğe göre seçilip alınamayacağını ileri sürmüştür. Moore'a göre, siyasal modernleşmenin –eski düzenin egemen sınıfı gücünü koruduğu için- eksik kalması, faşizme doğru giden bunalımlı bir yörüngenin belirleyicisidir. Türkiye'de devlet geleneğinin tarihsel oluşumu modernleştiricilerin modernliğin kapsamını sınırlandırmaya çalışırken yaptıkları seçimleri belirlemiş, böylelikle ilan ettikleri Batılılaşma hedeflerine zarar vermiştir.¹

Türkiye'nin özgünlüğü “modern” toplum yaratma/dönüştürme sürecinde tüm kavramların, kurumların ve politika üretme kapasitesinin; ışığın prizmadan geçerken kırılması ve farklı görüngülere bürünmesi gibi, modernleş(tir)menin siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel yapılara yansımından kaynaklanmaktadır. Burada prizma görevini gören devlettir. Türkiye'nin modernleş(tir)me sürecinin belirleyicisi olarak devletin örgütlenmemodeline uygun olarak tüm kavramlar; totaliter devlet düzeninden, bireylerin devletin varlığına duydukları sarsılmaz güvenden, bireysel hak ve özgürlükler anlamında sivilleşme sorunun tartışılmamasından, yerli sanayi sermayesinin devlet eliyle oluşturulma sürecinden geçerken kırılış ve Batılı kavramlara farklı anlamlar yüklenerek/kavramın içi boşaltılarak, değişip- dönüş(türül)erek farklı görüntüler kazanmıştır.

Bu nedenle, farklı ciltlerden oluşan bu kitap dizisinin teması “modernizmin yansımaları” olarak seçilmiş ve ele alınan yıllarda Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve toplumsal dinamikleri çerçevesinde “modernleş(tir)me”nin nasıl başkalaştığını ve kendine özgü bir nitelik kazandığını farklı disiplinlerden bilim insanlarının değerlendirmeleriyle anlamayı/yeniden okumayı hedeflemiştir.

Modernizmin Yansımaları serisinin bu cildinde ele alınan 1990'lı yıllar, hem dünyada hem de Türkiye'de neo-liberal politikaların ekonomik, sosyal ve politik sonuçlarının izlenebildiği yıllardır.

Ele alınan dönemin en önemli kırılma noktası, Sovyetler Birliği'nin dağılması ile tek kutuplu dünyaya geçişi ve ABD liderliğindeki kapitalist sistemin dünyanın tüm coğrafyalarında hâkim sistem haline gelişidir. Geçiş dönemi beraberinde iktisadi, sosyal ve politik alanlarda yeni yönelimleri de beraberinde getirmiştir.

¹ Keyder, Ç., 1998. Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, Editörler: Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba içinde “1990'larda Türkiye'de Modernleşmenin Doğrultusu”, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s.31

Sürece eşlik eden bir diğer önemli gelişme de, enformasyon ve iletişim teknolojilerinde ortaya çıkan değişimin ve yaygınlaşmanın (özellikle internetin) dünyanın küreselleşmesine yaptığı olumlu etkidir. Öncelikle ABD de olmak üzere tüm ülkelerde ekonomik, politik, kültürel ve sosyal alanlarda rekabetten insan haklarına kadar geniş bir yelpazede kurallar ve kurumlar önceki dönemlere göre oldukça farklılaşmıştır.

Bu on yıllık dönem, küreselleşmenin boyut değiştirerek sermaye hareketlerinin giderek serbestleşmesine, sermaye egemenliğinde bir yeniden yapılanma sürecinin izlenmesine, eşitsizliklerin dünya genelinde derinleşmesine sahne olmuştur. Neo-liberalizmin küresel alanda köklerini derinleştirilmesi, özellikle gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde büyük çapta ekonomik ve siyasal sarsıntılara/istikrarsızlıklara yol açmıştır.

Önceki dönemlerden farklı olarak 90'lı yılların uluslararası gündeminde, "yoksullukla mücadele" yer almıştır. 1992 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda, 17 Ekim "yoksulluğun yok edilmesi uluslararası günü" olarak ilan edildi. 1995'te Kopenhag'da gerçekleştirilen Toplumsal Kalkınma Dünya Zirvesinde, yoksullukla mücadele "insanlığın etik, sosyal, politik ve ekonomik bir zorunluluğu" olarak kabul edilmiş ancak bu zorunluluk, "serbest" piyasa ideolojisi çerçevesinde ele alınmıştır. 1996 yılı, yoksulluğun yok edilmesi uluslararası "yılı" kabul edilmiştir. Dönem boyunca uluslararası kurumlar küresel dünya piyasa sistemini teşvik edici tutumunu sürdürmüştür.

Bu kurumlar tarafından yürütülen çalışmalarda ifade edilen "toplumsal adalet ve kalkınmanın sağlanması", "zengin ve yoksullar arasındaki açığın kapatılması" gibi ideallerin gerçekleşmesi için önerilen önlem, (aslında 1945'den bu yana öngörülen) gelişmiş ülkelere az gelişmiş ülkelere resmi kalkınma yardımlarını yapılmasıdır. Oysa ABD başta olmak üzere gelişmiş devletler söz konusu resmi yardımları gerçekleştirmede hiçbir zaman o kadar gönüllü olmamışlardır. Hatta 90'lar boyunca, gelişmiş ülkelere az gelişmişlere resmi kalkınma yardımları sürekli olarak azalmıştır. Bu, uluslararası platformlarda ilan edilen "yoksulluğu azaltması amacının" samimiyetini(!) göstermektedir.

1990-2000 dönemi, modern toplumun algısının ve modern toplum söyleminin gerekliliklerinin dünya geneline yayıldığı bir dönemi de işaret etmektedir. Özellikle, 1990-2000 döneminde toplumsal örgütlenme, sivil toplum kuruluşlarının öneminin artması gibi alanlarda da kendini göstermiş, Batı tipi modern toplum yapısı hedef olmaktan çıkarak artık büyük ölçüde gerçeklik düzeyine çekilmiştir.

Bu dönemde, Türkiye’de de krizler kronikleşmiş ve siyasal alanda istikrarsızlık hüküm sürmüştür. Gerek ekonomik gerek sosyal açıdan yaşanan kriz ve gerilemeler nedeniyle 1990’lı yıllar Türkiye için genelde “kayıp yıllar” olarak anılmaktadır.

Bu bağlamda “Modernizmin Yansımaları” dizisinin IV. cildini oluşturan bu kitap, 1990-2000 Türkiye’sini “modernizmin” bu döneme özgü değişen görünüşü altında ele almayı hedeflemektedir. Bu kitabın neo-liberal politikaların sonuçlarının önemli ölçüde izlenebildiği 90’lı yıllara ilişkin yeni bir kavrayış ve yeni çalışmalar için de farklı bakış açıları geliştireceği düşünülmüştür.

Türkiye’nin 1990’lı yıllardaki genel görünümünü “modernizmin” prizması üzerinden değerlendiren bu derlemenin, yeni çalışmalara kaynak oluşturarak literatüre önemli bir katkı yapacağını, sorgulamaların ve değerlendirmelerin tarihsel süreç içindeki evrimsel dönüşümüne farklı bir bakış açısı kazandıracağını umuyoruz.

Diziye katkı veren yazarlar; deneyimli ve alanında otorite kabul edilmiş olan kıymetli hocalarımızla birlikte genç akademisyenlerdir. Bunun, gerek hazırlık çalışmalarımızda gerekse hazırlık toplantılarımızda, hem disiplinler arası hem de kuşaklar arasında karşılıklı etkileşim ve birlikte üretme/düşünme pratiğine katkı sağladığını gördük. Bu etkileşimin, çalışmanın görünmeyen ancak önemli bir çıktısı olduğunu düşünüyoruz ve bu platformu oluşturma çabasını çok kıymetli buluyoruz.

Serinin dördüncü kitabının hazırlanmasını mümkün kılan değerli yazarlarımıza, proje asistanımız Özge Erdölek Kozal’a ve her zaman göstermiş oldukları titiz çalışma ve özen için Efil Yayınevi’ne teşekkürlerimizi sunarız,

Erik Jan Zürcher

Akademik dünyada sayısız projeler tasarlanır ve projeye başlanılır ancak bunların içinde tamamlanabileni, üstelik de öngörülen zamanda tamamlananı çok nadirdir. Dördüncü cildi planlandığı zamanda yayınlanmakta olan “Modernizmin Yansımaları” projesinin düzenleyicileri bu anlamda hem övgüyü hem de hayranlığı fazlasıyla hak ediyorlar. Bu övgüyü yapmakta kendimi özgür hissediyorum çünkü bu süreçte benim katkım çok sınırlı kaldı dolayısıyla bu kendi kendimi övüyorum anlamına gelmiyor.

Bu cildin giriş bölümünde de belirtildiği gibi, Türkiye’de 1990’lar esasında 1980’lerin bir devamıydı. Bu döneme, kökleri 1990’lara dayanan iki olgu silinmez bir şekilde damgasını vurmuştur: neo-liberalizm (Washington

Uzlaşısının serbest piyasa fundamentalizmi) ve askeri vesayet. Friedrich von Hayek ve Milton Friedman'ın tezlerinden esinlenilmiş olan neo-liberalizm, hakim konsensüse radikal bir tepki olarak doğmuş ve 1973 ve sonrasında Pinochet yönetiminde Şili'de, ardından 1979'dan itibaren Margaret Thatcher'ın İngiltere'sinde ve 1980 sonrası Ronald Reagan tarafında ABD'de uygulanmıştır. Türkiye; Evren ve Özal yönetimleri altında neo-liberalizmin “erken uygulayıcılarından” birisi olmuş ve 1990'lara gelindiğinde neo-liberalizm sadece yeni ortodoksi olmakla kalmamış, tüm kapitalist dünyada da hegemonyasını kurmuştur.

Neo-liberalizmin zaferi kadar önemli olan bir diğer nokta ise, bu zaferin Deng Xiaoping'in dört modernleşme hamlesini başlatarak, Komünist Parti yönetimi altındaki Çin'e 1979 sonrası piyasa kapitalizmini tanıttığı dönem ile çakışıyor olmasıdır. Bu iki olgu, Batıda Washington Uzlaşısı ve beraberinde Çin ekonomisinin hızla genişlemesi; küreselleşme olgusuna yol açacak ve 1990'lara gelindiğinde küreselleşme, dünya çapında ekonomik entegrasyonu tanımlayan yegâne terim olmakla kapmayıp aynı zamanda hem gelişmekte olan hem de yükselen ülkelerdeki siyasi elitlerin ve iş çevrelerinin ideali haline de gelecektir.

Dolayısıyla, iktisadi terimlerle ifade edecek olursak, doksanlar, en az on yıl önce başlamış olan gelişmelerin doruk noktası olarak da görülebilir. Türkiye bu duruma çok iyi bir örnektir; 1995 yılında AB ile gerçekleştirilen gümrük birliği anlaşması, Turgut Özal tarafından tasarlanan ve ülkenin “dışa açılması” sürecini taçlandıran bir başarı olarak gündeme gelmiştir. Gümrük Birliği, Türkiye'nin Avrupa malları için bir tüketim piyasası haline gelmesine ve Avrupa piyasalarına üretim yapan firmaların arz zincirlerinde bir üretim mekânı olmasına yol açmıştır.

Doksanları, seksenli yıllardan ayıran en önemli konu elbette Soğuk Savaşın bitmesidir. 1989 ve 1992 arasında, II. Dünya savaşı sonrası Stalin tarafından yerleştirilmiş olan tüm yapılar siyasi olarak (Sovyetler Birliğinin kendisi), askeri olarak (Varşova Paktı) ve ekonomik olarak (Comecon-Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi) çökmüştür. Bu durum Batıda, kapitalizmin zafer sarhoşluğuyla sonuçlanırken, Çin komünist liderleri arasında, böyle bir şeyin Çin'de meydana gelmesine asla izin verilmeyeceği doğrultusunda çok sağlam bir inancın oluşmasına yol açmıştır. Beijing'de Tien An Men protestolarının çok kanlı bir şekilde bastırılmasının, doğu Avrupa rejimini çökerten kitle protestoları ile aynı zamana denk gelmesi tesadüf olmasa gerek. Batı ve özellikle de ABD, zaferin nihai ifadesini, Francis Fukuyama'nın 1992'deki “Tarihin Sonu” kitabında bulurken, askeri ve iktisadi hegemonyasını da, Irak işgalinin

ardından 1991’de kolaylıkla elde ettiği galibiyetiyle gerçekleştirmiştir. Bunun yanı sıra, neo-liberalizmin zaferinin dayandığı bir diğer nokta ise, iktisadi liberalizmin, Çin ve Rusya gibi ülkelerde bile, kaçınılmaz olarak sivil topluma dayalı siyasi liberalizmi beraberinde getireceğine ilişkin bir inancın olmasıdır -ki bugün bunun doğru olmadığını biliyoruz.

Soğuk savaşın sona ermesinin Türkiye açısından, çok geniş kapsamlı sonuçları olmuş, bunların bir kısmı ancak 90’lar sonrasında ortaya çıkmıştır. Her ne kadar iktisadi açıdan doksanların Türkiye’si, özellikle Turgut Özal tarafından şekillendirilen seksenler Türkiye’sinin bir devamı olsa da siyasi açıdan aynı şey Kenan Evren Türkiye’si için de söylenebilir. Halkın seçtiği politikacıların ve siyasi partilerin, askeri vesayet altında olduğu bir sistemdi bu. Sistemin temelinde ikili bir yapı vardı; siviller ülkenin sosyo-ekonomik alanını yönetme hakkına sahipken, ordu, güvenlik alanını istediği gibi yönetebiliyordu. Güvenlik kavramı, ideolojik olguları da içerecek biçimde, çok geniş kapsamlı tanımlandığı için ordu, basını da (RTÜK aracılığıyla) üniversiteyi de (YÖK aracılığıyla) kontrol ediyordu. Milli Güvenlik Kurulu ve onun güçlü sekreteryası aracılığıyla ordunun, ülkeye her düzeyde müdahale edebilme kabiliyeti mevcuttu.

Afganistan’ın Sovyetler tarafından işgalinin, İran’da Şah rejiminin 1979’da yıkılmasının ve 1980’de Polonya Dayanışması üzerindeki baskıların artmasının; Batıda büyük bir telaşa yol açtığı bir dönemde, Türkiye’de 1980 askeri darbesi örtük de olsa NATO ve ABD’nin desteği altında gerçekleştirilmiştir. İstikrarı ve NATO’ya bağlılığı garanti eden ordu vesayetinin ve küresel serbest piyasa ekonomisine iktisadi entegrasyonu sağlayan sivil idarenin işbirliği altındaki yönetim, gelecek on beş yıl boyunca Batı’nın çıkarlarına hizmet etmiştir. ABD açısından, soğuk savaşın bitiminden sonra bu çok önemli bir durumdu. Çünkü Sovyet imparatorluğunun çöküşü sonrası oluşan boşluğu düşman bir gücün doldurabileceği varsayımı altında, ABD, Türkiye’yi “Büyük Orta Doğu” projesinin en önemli piyonu olarak görüyordu. AB açısından ise, durum tamamen farklıydı. Soğuk Savaşın bitişi ardından, AB, esas olarak “genişleme stratejisi” altında Doğu Avrupa’ya doğru genişlemek üzerine yoğunlaşmıştı. Türkiye’nin AB üyeliği konusu, öteden beri Batının güvenliğinin sağlanmasındaki önemli rolüyle ilişkilendirilmişti ancak doğudan gelecek tehdit unsurunun ortadan kalkmasıyla Türkiye’nin önemi de azaldı. Sonuç olarak, Avrupa’nın genişlemesi ideolojik olarak “Batı değerlerinin” (Kopenhag kriterlerinde belirtildiği gibi) yaygınlaşmasına dayalı olduğu için, sınırlı demokrasi ve askeri vesayet rejimine önceleri göstermiş olduğu tolerans ortadan

kalktı. Bunun anlamı, Batının, ülke içi siyasetteki askeri müdahalelere göstermiş olduğu desteğin ortadan kalkması (1997 müdahalesine Batının göstermiş olduğu tepkide görüldüğü gibi) ve bu durumun muhafazakâr İslami muhalefet için bir fırsat alanı yaratmış olmasıdır. Muhafazakâr İslam nihai zaferini 2002’de yakalamışsa da, bunun temelleri elbette doksanlar da atılmıştı.

“Modernizmin Yansımaları” serisinin en güçlü yanlarından birisi de pek çok farklı katkının, politikadan ekonomiye, popüler kültürden şehir planlamasına kadar uzanan çok geniş bir konu yelpazesini kapsamasıdır. Tüm bu katkıların hepsinde ortak olan, Türkiye’deki gelişmelerin küresel düzeydeki gelişmeler arka planında ele alınmış olmasıdır. Neo-liberalizmin ve küreselleşmenin yayılması kuşkusuz bu gelişmelerin en önemlisidir. Bu durum, doksanların ikinci yarısında dünyanın farklı yerlerinde büyük karışıklıklara yol açmıştır -Rusya krizi ve Asya krizi vasıtasıyla. Serinin bu cildinde gösterildiği gibi, kısa süreli ancak çok sert iki ekonomik krizin Türkiye’yi ciddi bir sarsıntıya uğratmasının ardından, 1999-2000’de finansal sistem de krize girmiştir.

Doksanların sonlarında ardı arkasına gelen bu krizler, muhafazakâr İslamcıların iktidara gelmesinde elbette etkili olmuştur ve sanırım Türkiye’yi bu konuda ilk öncü olarak sayıp sayamayacağımızı sormak yararlı olacaktır. Neo-liberalizm ve küreselleşme, dünyanın bir yerinde meydana gelen bir krizin (Tayland, Rusya) başka bir yerindeki ülkeleri de örneğin Türkiye’yi, etkileyebildiği, karşılıklı bağımlılıklara dayalı bir dünya yaratmıştır. Sıcak para, yıldırım hızında bir yerden çekilip başka yere yatırılırken, insanların tasarruf ve alım güçleri üstünde muazzam etkilere yol açmaktadır. Diğer yandan, Özal gibi öncülerce yaratılan ekonomik ve siyasi ortam, daha önceki dönemlerde işçi sendikalarının ve devlet kurumlarının sağlamış olduğu korumaları ortadan kaldırmıştır. İnsanlar tamamen korumasız hale gelmiş ve sisteme olan güvenlerini yitirmişlerdir.

Olaylar gerçekleştikten sonra konuşmanın avantajını kullanarak, bu durumun Türkiye’de erken meydana geldiğini söyleyebiliriz. Türkiye, sistem krizlerini yirminci yüzyılın sonunda (1995-2000) yaşamış ve ardından 2002’de siyasi sistem baştan aşağı sarsılmıştır. Yeni bir parti, AKP, kuruluşundan sadece bir yıl sonra, seçimlerde, mevcut merkez sağ partileri tamamen yok etmiştir (merkez soldaki bir partiyi de). Yeni parti ve hükümeti, IMF’nin reçetesi olan neo-liberal ekonomi programını uygulamayı sürdürmüştür. Aynı zamanda popülist (baskıcı ve yabancılaşmış

seküler bir elit kesim yerine, kendisini “gerçek ulusun” temsilcisi olarak sunan) ve muhafazakâr, din- temelli milli değerlere referanslardan oluşan politika bileşimini; derinden güvensiz olan bir nüfusa umut vermek ve bir aidiyet hissi yaratmak için kullanmıştır.

Neo-liberalizmin ve küreselleşmenin krizi sonrası geniş kitlelerde derin güvensizliklerin ortaya çıkması ve elit kesimin, geniş halk kitlelerinin çıkarları yerine başka çıkarlara hizmet etmeleri biçimindeki bildik kalıp, günümüzde de tekrarlanmakta ve en nihayetinde otoriter muhafazakâr popülistlerin iktidarını beslemektedir. Türkiye’de bu durum 2000’lerde ortaya çıkmış olmakla birlikte, şüphe yok ki bu gelişmenin kökleri doksanlarda yatmaktadır. Modernizmin Yansımalarının dördüncü cildinin, okuyuculara bu zor dönemi anlamalarında yardımcı olacağını umuyoruz.

Saygılarımızla

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRLERDEN

R. FUNDA BARBAROS V

ERİK JAN ZÜRCHER viii

GİRİŞ

FİKRET ŞENSES 1

1990'LI YILLAR: SİYASAL DÜZENİN AŞINMASI, EKONOMİK KRİZ VE
PLANLAMADA UMUTLARIN GAP'A BAĞLANMASI 10

İLHAN TEKELİ 10

1990'LAR: TÜRKİYE'NİN KAYIP ON YILI

ERİNÇ YELDAN 40

1990'LI YILLARIN KÜRESELLEŞEN DÜNYASINDA TÜRKİYE'DE SANAYİLEŞME:
BEKLENTİLER VE AÇMAZLAR

R. FUNDA BARBAROS VE ÖZGE ERDÖLEK KOZAL 52

DOKSANLAR: KRİZ VE İSTİKRARSIZLIK YILLARI

OSMAN AYDOĞUŞ VE ÖZGE ERDÖLEK KOZAL 92

BANKA VE FİNANS'IN NEO-LİBERAL HALİ: 1990'LAR TÜRKİYE'SİNDE SUÇ
EKONOMİSİ, KİRLİ PİYASALAR VE KURNAZ DEVLET

SEDAT AYBAR 117

1990'LI YILLAR: KENT, KONUT, İSLAMCILAR VE TAHAYYÜLLER

İSMAİL DOĞA KARATEPE 158

1990'LI YILLARDA TÜRKİYE'DE SİYASET: DEVLET VE HEGEMONYA KRİZİ

R. MUSTAFA PİRİLİ VE MENEVİŞ UZBAY 182

KÜLTÜRÜN (YENİDEN) KEŞFİ: NOTLAR VE DEĞİNİMLER,DOKSANLARA GİRİŞ:
BERLİN, 1989

LEVENT SOYSAL 211

BUHRAN KOŞULLARINDA MEMNUNİYET EKSENLİ SINIF KONUMLANMALARI:
1990'LI YILLARA ANALİTİK BİR BAKIŞ

RÜYA GÖKHAN KOÇER..... 225

TOPLUMSAL BİR KİLOMETRE TAŞI OLARAK 1990'LAR: GÖÇ VE TÜRKİYE

DENİZ YÜKSEKER 262

KRİZLERİN MEDYASI YA DA MEDYANIN KRİZİ: 90'LARDA TÜRKİYE
MEDYASININ CİLALI VE KARANLIK YÜZÜ

TEZCAN DURNA 272

ZOR YILLAR: ÇÖKÜŞ-YÜKSELİŞ, ARAYIŞLAR, SUSKUNLUKLAR, ÇABALAR,
YENİLENME... 1990'LARDA TÜRKİYE SİNEMASI

SEVCAN SÖNMEZ 302

DOKSANLARDAN İKİBİNLERE YENİ BİR MÜZİKAL BİRLEŞİM:KÜLTÜREL POLİTİK
EKSENDE ARABESK RAP

FIRAT KONUŞLU 315

90'LAR...SİMGESEL ÖRNEKLER 331

MODERNİZMİN YANSIMALARI: 1990'Lı YILLARDA TÜRKİYE

WORKSHOP 339

GİRİŞ

Fikret Şenses¹

1990'lı yıllar, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de baskın bir küreselleşme söylemi içinde çok hareketli geçti; önemli olaylara sahne oldu. Küresel düzlemde en önemli olay, hiç kuşku yok ki, bir önceki 60-70 yıla damgasını vuran, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında etki alanını giderek genişleten sosyalist bloğun 1990'lı yılların başında dağılmasıydı. Bu olay, 1970'li yılların sonlarında piyasa ekonomisine geçiş doğrultusunda kayda değer adımlar atmaya başlayan Çin'deki gelişmelerle birlikte ele alındığında, sosyalist ve daha genel anlamda "sol" dünya görüşünün sanayileşmiş kapitalist ülkeler başta olmak üzere, bütün dünyada gündemdeki yerini kaybetmeye başlaması anlamına geldi. İşçi sendikalarının ve onlardan güç alan sol partilerin güç kaybetmesinin de etkisiyle refah devleti uygulamalarından adım adım vazgeçildiği bir döneme girildi.

Geçiş ekonomileri olarak adlandırılan eski sosyalist ülkeler, "batan geminin malları bunlar" deyişini haklı kılan bir düzensizlik içinde gelişen bir özelleştirme furyasıyla birlikte serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecine girdi. Bu sürece, büyük yolsuzluklar, artan işsizlik ve yaygın ve derin bir yoksullaşma eşlik etti. 1970'li yıllarda art arda gelen petrol şoklarının da katkısıyla az gelişmiş ülkeler arasında zayıflayan birliktelik, 1980'li yıllarda şiddetlenen neo-liberalizm rüzgârı altında daha da hızlandı. 1980 öncesi dönemde, ithal ikamesine dayalı sanayileşme adıyla sanayileşmiş ülkelerdeki refah devleti uygulamalarının bir izdüşümü sayılan politikaların birer simgesi sayılan Hindistan ve Latin Amerika ülkeleri de kendilerini neo-liberalizm rüzgârına kaptırdı. Aynı rüzgâr, Afrika'nın en yoksul ülkelerinde dahi kendini hissettirmeye başladı. Bu gelişmeler sonucunda, ABD liderliğinde tek kutuplu bir dünya ve "başka seçenek yok", "tarihin sonu" gibi söylemler altında neo-liberalizm, kültürel, sosyal ve ekonomik alanlarda baskın bir konuma ulaştı.

1990'lı yıllar, neo-liberalizmin bir yandan küresel düzlemde yaygınlaşma ve kök salma dönemi olurken, diğer yandan çeşitli ülkelerde alınan başarısız sonuçlar nedeniyle sistemin içinden ve dışından kapsamlı

¹ Prof. Dr. Fikret Şenses, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisat Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, fsenses@metu.edu.tr

eleştirilere uğradığı, hatta önemli darbeler aldığı bir dönem oldu. Başarısızlıkların başında çeşitli ülkelerde yaygınlaşan ekonomik krizler yer aldı. 1994 Meksika ve Türkiye krizleri, 1997 yılında birçok ülkeyi etkisi altına alan Asya krizi, 1998 Rusya ve 1999 Brezilya krizleri bunlar arasında ön plana çıktı. Bu krizlerin en olumsuz etkileri toplumun en düşük gelirli kesimleri üzerinde oldu. Büyüme hızı ve reel ücretler düşerken, işsizlik, yoksulluk ve eşitsizlikler arttı.

IMF ve Dünya Bankası başta olmak üzere, neo-liberalizmin bayraktarlığını yapan kuruluşların bu olumsuzluklar karşısındaki ilk tepkileri, 1980’li yıllarda çok büyük ölçüde göz ardı ettikleri yoksulluk sorununu yeniden gündemlerine almak oldu. Bu kuruluşların daha kapsamlı tepkisi, 1977 Asya krizi sonrasında biçimlendi ve Washington-Sonrası Uzlaşısı adı altında kapsamlı bir programa dönüştü. Bu dönem, “neo-liberal politikalar özünde doğrudur, sonuçlar kötüyse, bu uygulayan ülkelerin iyi yönetim eksikliğinden kaynaklanmaktadır” yaklaşımının bu politikalara kol kanat gerdiği, topun yeniden az gelişmiş ülkelere atıldığı bir dönem oldu. Yoksullukla mücadele yanında, kurumsal gelişme ön plana çıkarıldı. Birleşmiş Milletler de açlık ve yoksullukla mücadelenin başını çektiği “Bin Yıl Hedefleri”ni kabul etti.

1990’lı yıllarda Türkiye’deki gelişmeler yukarıda kabaca özetlenen olaylar ve temelde Ocak 1980’de başlayan neo-liberal iktisat politikaların derin etkisi altında kaldı. Bu yıllar neo-beralizmin çeşitli alanlara yaygınlaştığı bir dönem oldu. Bu yıllara, neo-liberal iktisat politikalarının ana unsurlarından biri olarak, 1989 yılında gerekli denetim altyapısı oluşturulmadan alınan sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi kararı damgasını vurdu. Bu tarihten sonra Türkiye ekonomisi “sıcak para” olarak da adlandırılan kısa dönem sermaye hareketlerinden kaynaklanan istikrarsızlıkla karşı karşıya kaldı.1996 yılı başında yürürlüğe giren Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği anlaşması dış ticaret serbestleştirme sürecini en üst düzeye çıkardı. Serbest piyasa yanlısı bakış açıları sağlık ve eğitim yanında işgücü piyasalarında ve özellikle 1999 sonrasında tarım sektöründe kendini hissettirdi. 1990’lı yılların başında kıpırdanmaya başlayan sendikal hareketin katkısıyla yükselen reel ücretler daha sonraki kriz ortamında yeniden gerilemeye başladı. Kamu İktisadi Teşebbüslerinin (KİT) özelleştirilmesinde yaşanan sorunlar neo-liberalizmin yaygınlaşma sürecinde tek engel oluşturdu. İşçi sendikaları başta olmak üzere sivil toplum örgütlerinden ve bazı siyasal partilerden yükselen tepkiler özelleştirme

sürecinin yavaş ve sancılı geçmesine ve bu hedef doğrultusundaki asıl atılımın 2000’li yılların ortalarına kalmasına neden oldu.

Asya ve Rusya krizlerine ek olarak, dönem boyunca gündemin üst sıralarını işgal eden Kürt sorunu ve 1999 yılındaki Marmara depremi bu on yılın belirleyici parametreleri arasında yer aldı. Kürt sorununa güvenlikçi yaklaşım binlerce insanın yaşamının kaybetmesine, sakat kalmasına neden oldu ve bu kayıplar yanında ekonomi üzerinde de çok büyük bir maliyet oluşturdu. Ekonominin can damarı konumunda meydana gelen 1999 depremi de benzer sonuçlar doğurdu.

1990’lı yıllar, ekonomi gündeminin sanayileşme gibi orta ve uzun döneme yönelik hedeflerin hızla gündemden düştüğü, tartışmaların kısa dönem istikrarsızlık üzerinde yoğunlaştığı, faiz oranı, döviz kuru, repo, borsa, hazine bonusu gibi araçlar ve bunlardan sağlanacak kısa dönem kârların hızla gündemin üst sıralarına tırmandığı bir dönem oldu. Yüksek ve değişken enflasyon ve ona bağlı olarak özellikle kriz dönemlerinde döviz kurunda ve faiz oranlarında yaşanan büyük oynaklık spekülasyona ve kumarhane kapitalizmi nitelmesini haklı çıkaracak gelir aktarımlarına yol açtı. Bu gelişmelere koşut olarak toplumsal amaçlar yerini yaygın bir bireyselliğe bıraktı.

1990’lı yıllar, çeşitli koalisyon hükümetlerinin oldukça kısa sürelerle iş başında olduğu bir siyasal istikrarsızlık dönemi oldu. Post-modern darbe olarak adlandırılan, siyasal sürece 28 Şubat 1997 müdahalesi, zorunlu eğitim süresinin sekiz yıla çıkarılması gibi olumlu bir katkı sağladı ancak 2000 sonrasında sıklıkla atıfta bulunan ve siyasal süreci derinden etkileyen bir nitelik kazandı.

Ekonomik ve siyasal istikrarsızlık 1990’lı yılların kaybolan yıllar olarak nitelenmesinde başat bir rol oynadı. Bu yıllar, milli gelirin % 5,0 oranında düştüğü 1994 krizi yanında, enflasyonun bir türlü kontrol altına alınmadığı ve çok yüksek oranda seyrettiği bir dönem oldu. Rusya krizinin ve Marmara depreminin etkisi altında, milli gelirin % 4,7 oranında düştüğü 1999 krizi de 2000 ve 2001 yılındaki çok daha derin krizlere giden yolun ilk habercisi/öncüsü oldu. Kürt sorunuyla bağlantılı şiddet olayları yanında bu dönem faili meçhul cinayetler ve Sivas Katliamı (Madımak Olayı) gibi toplumu derinden sarsan olaylara sahne oldu.

Küresel düzlemde siyasal ve ekonomik gelişmelere sanat ve kültür başta olmak üzere diğer toplumsal gelişmeler eşlik etti. Modernizmin

yansımaları ana teması etrafında bu gelişmelerin tümünü 1960'lı yıllardan başlayarak onar yıllık dönemler olarak birlikte değerlendirmeyi amaçlayan bu serinin dördüncü kitabı da okurlarına aynı kapsamda yine çok zengin bir içerik sunuyor.

İlhan Tekeli, 1990'lı yıllarda ülke içinde ve küresel düzlemde yaşanan önemli olayların oluşturduğu bir çerçeve içinde planlama çalışmalarında meydana gelen nitelik değişikliği üzerine odaklanıyor. Öne çıkan olayları, sosyalist bloğun dağılması sonucunda Soğuk Savaşın sona ermesi, Körfez Savaşı'nın Ortadoğu bölgesinin ve bu arada Türkiye'nin istikrarı üzerindeki etkileri, Kürt sorunuyla ilgili gelişmeler ve 1980 öncesi siyasetçilerin yasaklarının kalkmasıyla başlayan sürecin iç siyaset üzerindeki gelişmeleri olmak üzere dört ana başlık altında ayrıntılı bir biçimde inceliyor. Koalisyon hükümetleri altında, planlama çalışmalarının daha "bağımsız" bir ortamda teknik ağırlıklı olarak yürütülebildiğine, ekonomiye müdahale için makro araçlara, mikro hedefler için serbest piyasa kurallarına ağırlık verildiğine işaret ediyor. 1994 krizi sonrasında Planın makroekonomik değişkenlerinin bir hedef olarak verilmek yerine ekonomideki yapısal değişiklikler sonucunda ortaya çıkacak durumun kestirimi olarak verilmeye başlandığı, daha sonra da beş yıllık planlar yerine dünyadaki gelişmeleri değerlendiren orta ve uzun dönem stratejik planlamaya geçme eğilimine girildiği ancak bunun kısa süre kesintiye uğradığı süreci değerlendiriyor. Tekeli çalışmasının son bölümünde ise, Güneydoğu Anadolu Projesinin (GAP) bütüncül bir bölge planı olarak geliştirilmesi görevini üstlenen DPT ekseninde GAP Bölge Kalkınma İdaresi Teşkilatı'nın kurulması ve bu proje kapsamındaki gelişmeleri mercek altına alıyor. Türkiye'nin bu dönemde Ortadoğu Bölgesi'nde bir bölgesel güç olma çabalarının, amaçlananın tam tersi bir sonuç verdiğine dikkat çekiyor.

Erinç Yeldan, 1990'lı yıllardaki ekonomik gelişmelerin, 1980 yılında başlayan iktisat politikalarındaki neoliberal dönüşümün bir uzantısı olduğu noktasından hareket ediyor. 1989-93 dönemini denetimsiz finansal serbestleşme, 1994 krizini izleyen 1995-97 ve 1988-1989 dönemleri ise sırasıyla kısa vadeli sermaye kaynaklı büyümeye dönüş ve dünya finansal krizine dayalı talep daralması olarak tanımlıyor. 1989 yılında başlayan finansal serbestleşme sonrasında hız kazanan sıcak para akımlarının mali piyasalar üzerindeki etkileri arka planında, 1994 krizini, krize uyum sürecini ve 1990'lı yıllardaki ekonomik gelişmelerin birikim, büyüme,

kamu finansmanı, bölüşüm ve işgücü piyasası gibi temel göstergeler üzerindeki etkisini ayrıntılı olarak inceliyor. Çalışma, birikim modelinde reel ücret gelirlerinin geriletmesinin yerini devlet eliyle rant dağıtma sürecine bıraktığı, bunun da reel üretken sektörlerden ve sabit sermaye yatırımlarından uzaklaşma anlamına geldiği sonucuna varıyor.

R. Funda Barbaros ve Özge Erdölek Kozal, Türkiye'nin neo-liberal küreselleşmenin bütün unsurlarını benimsediği ve IMF etkisi altında ona uygun hareket ettiği ancak ülke ekonomisini o süreçten kaynaklanan olumsuzluklardan koruyacak gerekli önlemleri alamadığı temel savı doğrultusunda imalat sanayindeki gelişmeleri farklı düzlemlerde ayrıntılı olarak inceliyor. 1980-1990 döneminde imalat sanayinin temel göstergeleri ana hatlarıyla değerlendirildikten sonra, bu sektörün dış ticaret potansiyeli, seçilen sekiz temel sektör ve ihracat açısından en önemli üç ticaret ortağı temelinde inceleniyor ve dış ticaret açısından en önde gelen ürün grubu için daha ayrıntılı ürün analizi yapıyor. Bunu, veri sorunlarına dikkat çekildikten sonra, bu dönemde uygulanan sanayi politikalarının ana unsurlarından biri olan yatırım teşviklerinin bir değerlendirmesi izliyor.

Osman Aydoğuş ve Özge Erdölek Kozal, 1990 yıllarda neoliberal küreselleşme ekseninde gelişen dış ticaret ve finansal serbestleşme sürecini ve uluslararası kuruluşların bu süreçte artan önemini, dönemin küresel düzlemdeki siyasal gelişmeleriyle birlikte ana hatlarıyla değerlendirdikten sonra, bu sürecin Türkiye ekonomisinin temel makroekonomik göstergeleri üzerindeki etkisi ve özellikle siyasal ve ekonomik istikrarsızlık üzerine odaklanıyor. Bu bağlamda, büyüme, enflasyon, işgücü maliyetleri, borçluluk ve dış ticaret gibi göstergelerdeki gelişmeleri değerlendiriyor.

Sedat Aybar, enformasyon temelli bir kuramsal yaklaşım çerçevesinde, 1980 yılında başlayan neo-liberal sürecin 1990'lı yıllarda banka ve finans sektörü üzerindeki yansımalarını, bu sürecin Washington Uzlaşısı olarak bilinen birinci ve onu izleyen ve reform amaçlayan Washington Sonrası Uzlaşma evreleriyle inceliyor. Bu sektör üzerindeki hükümet müdahalelerinin, giderek yaygın suç unsurları da taşıyan bir eş-dost kapitalizmine yönelme sürecini ve o sürecin banka ve finans sektörünün işleyişi üzerindeki olumsuz etkilerini, serbestleştirme ve kuralsızlaştırma politikalarıyla ve Türkiye iktisat tarihinin en derin krizlerinden biri olan 2001 kriziyle ilişkilendirilerek tartışıyor. Bankaların, ortaya çıkan suç ekonomisi içinde yer almalarında, kamu açıklarının, daha genel anlamda

istikrarsız makroekonomik ortamın ve bankaların, sektördeki zayıf bilgi akışının katkısıyla uyguladıkları yanlış kredi politikalarının rolü ön plana çıkarılıyor. Aybar ayrıca, bu bağlamda finans ve bankacılık sisteminin faaliyetlerine, yapısına ve performansına ilişkin zengin sayısal veriler de sunuyor.

İsmail Doğa Karatepe, İslami bakış açısını ön planda tutan siyasi partilerin, 1990'lı yılların başlarında Türkiye'nin en büyük kentlerinin yerel yönetimlerine gelişlerinin etkilerin, kentlerin bu doğrultuda dönüştürülmesine yönelik söylem ve uygulamaları, farklı konut sunum biçimleri ve bunların zaman içindeki gelişimi üzerinden ve "kültürel politik ekonomi" yaklaşımı altında inceliyor. Bu bağlamda 1990'ların ikinci yarısından başlayarak gecekonduya olumsuz yaklaşılmaya başlanması ve toplu konut yaklaşımının ön plana çıkma sürecini ana hatlarıyla değerlendiriyor ve bu dönemdeki konut sunum biçimlerinin Türkiye'deki genel eğilimlerin fazlaca dışına çıkmadığı sonucuna varıyor. Bu dönemin, bu konudaki önemli kurumu KİPTAŞ'ın, 2002 sonrasındaki inşaat tutkusunun baskın kurumu Toplu Konut İdaresi'nin (TOKİ) için bir örnek oluşturduğunu vurguluyor. 1999 Marmara Depreminin ise, çarpık kentleşme söylemi altında gecekondulaşma yaklaşımını daha da geri plana itip, kentlerin genel görünümü üzerinde önemli izler bırakmakta olan kentsel dönüşümün yolunu açtığına işaret ediyor.

R. Mustafa Pirili ve Meneviş Uzbay 1990'lı yıllara, devlet aygıtında ortaya çıkan krizden kaynaklanan bir siyasal krizin damgasını vurduğunu ve bu krizin alışlagelmişin ötesinde sivil toplum, iktisadi, ideolojik ve kültürel yapılarıyla birlikte daha kapsamlı bir biçimde ele alınması gerektiğini savunuyorlar. Yazarlar, krizin temelinde ise 1980 yıllarla birlikte, yürütmenin yasama ve yargı karşısında giderek güçlenmesinin ve neoliberalizm ekseninde otoriterleşmesinin yattığını ve bu süreçte 1923-80 döneminin hâkim "ulusal, modernleşmeci, batıcı ve laik" yaklaşımının giderek aşındığına dikkat çekiyorlar. Bu doğrultudaki gelişmelerin geleneksel devlet yapısı açısından yarattığı gerilim, 1990'lı yıllarda yaşanan siyasal ve ekonomik krizlerle ilişkilendiriyorlar. Siyasal krizi, belirli bir kavramsal ve kuramsal çerçeveye oturtuktan sonra, neoliberalizmin doğrudan etkisi altında devletin geçirdiği yapısal dönüşümü, 1980 öncesi hâkim yaklaşımın aşınma sürecini ve nedenlerini inceliyorlar. Bu yaklaşımın yerini, 2000'li yıllardan itibaren neoliberal İslamcı olarak adlandırdıkları "yeni hegemonik projemim" yükselişine bırakma sürecinin izlerini sürüyorlar.

Levent Soysal, çalışmasında 1990'lı yılları, birbirinden ters doğrultuda gelişen olaylar zincirinin belirlediği “karmaşık” bir dönem olarak gördüğü izlenimi vermektedir. Bir yandan, Çin’de Tien-Anmen Meydanı’ndaki protestoların devlet güçleri tarafından şiddetle bastırılmasından kaynaklanan kötümserlik, diğer yandan Berlin Duvarının yıkılmasının yaydığı iyimser hava söz konusudur. Aynı kısa tarih dilimi içinde bir yandan, liberal demokrasinin galibiyeti ve onu “insanın ideolojik evriminin sonu” olarak gören Fukuyama’nın “tarihin sonu” söylemini, diğer yandan Huntington’un “medeniyetlerin çatışması yaklaşımını barındırmaktadır. Yazar, kültürün “hem yeniden hem de yenilenerek” gündeme gelmesi olarak tanımladığı kültürün keşfedilmesini, 1990’lı yıllarda dünyada yaşanan dönüşümün en belirleyici ve en temel unsuru olarak görüyor. Türkiye’deki değişimi de o pencereden ve günlük yaşam üzerindeki etkileri açısından izlemeyi amaçlıyor. 1990’lı yılları, hem bir önceki on yılda serpilmeye başlayan neoliberalizmin devamı olarak görüyor hem de ondan 1989’da çizilen bir çizgiyle ayrıldığını vurguluyor. Yazar, kendi ifadesiyle, derinlemesine çözümler yerine üç farklı kentteki (Palo Alto, Berlin ve İstanbul) izlenim ve gözlemlerine dayanıyor. Yüksek kültür ile halk-kitle-popüler kültür arasındaki etkileşime ve ikinciden birinciye geçişte eğitimin rolüne dikkat çekiyor. 1990’ların sonuna gelindiğinde sanatın, edebiyatın, müziğin, kültürün yaygınlaşıp alınıp satılır olmasının yarattığı değer aşınmasına ve kültürün, sahip olunan bir meta ve kimlik olarak dönüşmesine, çoğalmasına ve yaygınlaşıp demokratikleşmesine işaret ediyor. Kültürün keşfedilmesine koşut olarak kadın hareketinin ve insan haklarının gündeme gelmesi, buna karşılık sınıf ve sınıf mücadelesi kavramlarının ve hızlı kentleşme sonucunda kentli-köylü ayrımının gündemden düşmesini 1990’lı yılların diğer önemli gelişmeleri olarak ön plana çıkarıyor.

Rüya Gökhan Koçer, başta siyasal ve ekonomik açılarından olmak üzere zor geçen 1990’lı yıllardaki sınıf konumlamalarına memnuniyet kavramı açısından yaklaşıyor. Bu zor yılların etkisinin herkes için aynı olamayacağı temel savından hareket ediyor ve bu dönemde ortaya çıkan memnuniyet durumunu bileşenlerine ayırarak sınıf ilişkilerinin bir görünümünü ortaya koyuyor. Çalışmanın temelinde, Dünya Değerle Araştırması kapsamında 1990, 1996 ve 2001 yıllarında yapılan 5.905 görüşmeden sağlanan ham veriler yatıyor. Bir analitik model çerçevesinde, çalışmayanlar, profesyoneller, vasıflı işçiler, vasıfsız işçiler, işverenler gibi toplumsal

sınıflar açısından hükümete, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne, orduya, polise ve basına güven unsurlarını, gelir, çocuk sayısı, cinsiyet ve yaş gibi kişisel özellikleri de dikkate alınarak, etki matrisleri aracılığıyla memnuniyet açısından değerlendiriyor. Koçer, ampirik bulgularından, 1990'lı yılların başındakinin tersine bir gelişme olarak, 2000'li yılların başlarında bir tek parti hükümetinin kurulabildiğine ilişkin çıkarsamalar yapıyor.

Deniz Yüksekler, 1990'lı yılların, büyüme ve kalkınma göstergelerinin ötesinde, kimi toplum kesimlerinin sosyo-ekonomik konumu açısından bakıldığında da kaybolan yıllar olarak nitelenebileceğini savunuyor. Bu görüşünü, Türkiye ile eski sosyalist ülkeler arasında bu dönemde hız kazanan bavul ticareti ve yine bu dönemde Doğu ve Güneydoğu bölgelerinden göçe zorlanan yaklaşık 1 milyon Kürt'ün durumu üzerinden temellendiriyor. Her iki olgu, kayıt dışı emekle ilişkilendiriliyor ve devletin bavul ticaretinin formelleşmesi konusunda ve göçe zorlanan Kürtlerin eğitim ve yoksulluk bağlantılı sorunlarını çözüme kavuşturmak için yeterli çaba sarf etmediğine dikkat çekiyor.

1990'lı yıllarda medyadaki gelişmeleri eleştirel bir gözle inceleyen çalışmasında Tezcan Durna, toplumsal gelişmeye damgasını vuran genel ekonomik ve siyasal istikrarsızlık yanında, kimlik siyasetinin, özellikle Kürt sorunuyla bağlantılı olarak yükselişe geçmesi, iç güvenlik odaklı politikalara geçişi, siyasal İslam'ın ivme kazanmasını, Madımak katliamı ve aydın cinayetleri gibi olguları ön plana çıkarıyor. Medyadaki gelişmelerin ana parametreleri olarak ise, özel radyo ve televizyon yayıncılığına geçiş sürecini, meslekten gazeteci yatırımcıların sektörden silinirken finans, enerji, sanayi gibi alanlarda faaliyet gösterenlerin medya alanındaki etkinliğinin artmasını, reklam pastasından büyük payı kapabilme amacının tetiklediği reyting yarışını ve sektördeki hızlı tekelleşmeyi belirlemektedir. Durna'ya göre bu dönemde medyanın endüstrileşmesi ve ticari yayıncılığın yükselişe geçmesi, sektörün "cılalı yüzünü", bu dönemde yükselişe geçen Kürt siyasi hareketi ve öğrenci eylemleri gibi egemen güçlere aykırı gelen önemli toplumsal gelişmelere duyarsız kalıp "resmi ideolojinin çerçevesine uygun biçimde hiza almasını" ise karanlık yüzü olarak niteliyor. Yazar, son olarak ticari bir faaliyet alanı olarak gazetecilik alanının yeniden tanımlanmasının gerekliliğine işaret ediyor ve medyanın geleceğine yönelik öneriler geliştiriyor.

Sevcan Sönmez, çöküş, yükseliş ve yenilenme ana temaları çerçevesinde ve önceki ve sonraki dönemlerle ilişkili olarak 1990’larda Türkiye sinemasını olumlu ve olumsuz unsurlarıyla birlikte mercek altına alıyor. 1980 askeri yönetiminin sinemaya da vurduğu darbenin etkilerinin henüz silinmediği bir ortamda, 1990 yılların başında, Amerikan film şirketlerinin piyasaya hâkim olmasını, uydu antenlerinin yaygınlaşmasının ve videodan sonra televizyon kanal sayısındaki artışın yarattığı rekabeti ve bunun sonucunda sinema salonlarının kapanmaya başlamasını olumsuz gelişmeler olarak ön plana çıkarıyor. Olumlu gelişmeler arasında ise, anlatım ve ele alınan konu ve sorunların çeşitlenmesi, sinemanın yeniden canlanmasıyla seyircilerin sinema salonlarına dönmesi, bağımsız yeni yönetmenlerin etkili olmaya başlamaları, film sayısından kaliteye yönelim vurgulanıyor.

Fırat Konuşlu, müzik alanındaki gelişmeleri, arabesk ve rap müziğindeki gelişmeler arka planında 1990’lı yıllarda ortaya çıkan arabesk rap olarak nitelen tür üzerinden değerlendiriyor. “Alt sınıf” gençlerin arabesk ve rap türlerini harmanlamasıyla ortaya çıkan ve 2000’li yıllarda yaygınlaşmaya başlayan arabesk rap türünün tarihsel kökenlerini 1990’lardan başlayarak inceliyor. Arabeskin pop müziği ile etkileşimine ve rap’le arabesk arasındaki ortak zemine dikkat çekiyor. Arabesk müziğin bireyselleşme ve yaşam sevincini de içeren “ehlileştirilme” sürecini “aşk” kavramındaki dönüşüm temelinde değerlendiriyor ve bu sürecin arabesk rap üzerindeki benzer etkilerine dikkat çekiyor. Üretim teknolojisindeki gelişmeler sonucunda, ev ortamında da üretilebilen ve internet aracılığıyla bütün dünyaya sunulabilen arabesk rap türünün giderek yaygınlaşabileceğini ileri sürüyor. Bu müzik türünün, hem arabeskin hem de rap’in kökeninde var olan “alt sınıfın” eşitsizlikleri ifade etme araçlarından birine dönüşmesinin kendiliğinden değil, ancak siyasal ve kültürel alandaki gelişmelere bağlı olarak gerçekleşebileceği sonucuna varıyor.

Elimizdeki kitap, Türkiye tarihinin önemli bir on yılını, 1990’lı yılları, yetkin yazarlar aracılığıyla sadece bir alanla sınırlı kalmadan ekonomik, siyasal, sanatsal ve kültürel alanların bütünlüğü içinde inceliyor. Kitap, bu açıdan toplumsal gelişme çalışmalarına öncülük ediyor. Bu alanların her birini olduğu kadar, Türkiye’nin bir dönemdeki gelişme doğrultusunu ana hatlarıyla anlamaya çalışan herkese önemli bir katkıda bulunuyor.

1990'LI YILLAR: SİYASAL DÜZENİN AŞINMASI, EKONOMİK KRİZ VE PLANLAMADA UMUTLARIN GAP'A BAĞLANMASI

İlhan Tekeli¹

Türkiye'nin modernleşme öyküsü üzerindeki çalışmaları planlayan dostlar bu kez de benden 90'lı yıllarda Türkiye'nin planlama çalışmalarının nasıl nitelik değiştirdiği konusunda bir yazı yazmamı istediler. Ben de kabul ettim. 1990'lı yıllarda yaşananları anlayabilmek için yapılacak çözümlenmeleri içte ve dışta yaşanan dört farklı sürece oturtmak gereklidir. Bunlardan birincisi, 1989 yılının Kasım ayında, simgesel bir önem taşıyan Berlin Duvarının yıkılmasının ardından Sovyetler Birliği ve Varşova Paktının ortadan kalkması, Soğuk Savaşın bitmesi sonucunda Dünya'da güvenliğin nasıl sağlanacağı konusunda yeni kurumsal arayışlara girilmesi idi. İkincisi, soğuk savaşın sona ermesiyle birlikte Türkiye'nin içinde bulunduğu istikrarsızlık bölgesinde uyuyan fay hatlarının harekete geçmesi idi. Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgal etmesi karşısında, ABD bir koalisyon oluşturarak Irak'ı Kuveyt'ten çıkarma operasyonuna giriştiğinde Özal aktif olarak ABD'de Başkanı Bush'un yanında yer aldı. Türk Genelkurmay'ının direnci sonucu Türk ordusu bu savaşta yer almadıysa da, Türkiye istikrarsızlık odağı olan Ortadoğu'da aktif bir aktör olarak yer almaya başladı. Bu da çevresindeki siyasal istikrarsızlığının Türkiye'ye bulaşmasının yolunun açılması anlamına geliyordu. Üçüncüsü, Kürt hareketinin tırmanmasıyla Türkiye'nin doğusunda bir tür düşük yoğunluklu iç savaş ortamının gelişmesi idi. Türkiye, Kürt vatandaşlarının isteklerini üniter ve demokratik bir yapı içinde karşılayamıyordu. İktidarlar, yaşanan bu çatışmayı ortadan kaldırmak için Kürt vatandaşlarının isteklerini karşılama yönünde adım atmak istediğinde, Türk milliyetçiliğinin ve ordunun direnciyle karşılaşılıyor, sorun çözme kapasitesini harekete geçiremiyorlardı. Dördüncüsü ise 1987 referandumuyla eski siyasetçiler üzerindeki siyasete girme yasağı kaldırılınca, eski dönem siyasetinin liderlerinin siyasete geri dönmesi idi. Bu geri dönüş sürecinde siyasal İslam da yükselme olanağını bulmuştur. 12 Eylül rejiminin sivil siyasetçiler üzerine getirdiği ambargo kalkması, Özal'a verilen siyasal desteğin giderek azalması ve tek başına iktidara gelme olanağının kalkması sonucunda oylar çok sayıda parti arasında dağıldı ve sivil siyaset süreçleri içinde 1990'lı yıllar boyunca kurulan koalisyon hükümetleri ile Türkiye ekonomisi yeniden kendini üretmez hale düştü.

¹ Prof. Dr. İlhan Tekeli, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlaması Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, tekeli@metu.edu.tr

Bu çalışmada dönemin Türkiye’de siyasetini büyük ölçüde belirleyen bu dört farklı süreç ele alındıktan sonra, 90’lı yıllarda planlamanın yapılanmasında ve niteliğinde ne tür değişiklikler olduğu saptanacak, özellikle GAP projesinin kurumsallaşma öyküsü anlatılacaktır.

Soğuk Savaş Sonrasında Dünya Siyaseti Yeniden Yapılanıyor

Berlin Duvarının yıkılmasından sonra sosyalist blokun çözülmesi ve SSCB’nin dağılarak Varşova Paktının feshedilmesiyle birlikte soğuk savaş sona ermiş oluyordu. II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan dünya düzeni artık geriye kalıyor, uluslararası sistem iki kutuplu yapısını kaybediyor, ABD’nin hegemonyasında tek merkezli bir sistem haline geliyordu. Soğuk savaş tehdidi ortadan kalkınca NATO’ da kendisini yeniden düzenlemek durumunda kaldı. Belli bir tehdide karşı şekillenmiş yapısını değiştirerek, dünyanın karşılaşmakta olduğu riskler karşısında kendisine yeni işlevler tanımlayarak örgütlenmesini değiştirmeye başladı. 1991’de Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyini (KAİK) kuruldu. Eski sosyalist ülkeleri diyaloga çağırırdı. Eski doğu Avrupa ve Orta Asya ülkeleri çoğunlukla bu çağrıyı kabul etti, 1992 yılında Arnavutluk ve Gürcistan’ın katılımıyla KAİK üyelerinin sayısı, 16 NATO üyesi de dâhil olmak üzere, 38’e yükseldi. Bu genişlemenin Rusya’nın tepkisini çekmeye başlaması üzerine, KAİK’e katılanlara güvence sağlayabilmek için 1994’de, Barış İçin Ortaklık projesi geliştirildi. Bu ortaklık projesine, daha önce NATO’ya girmemiş olan, Finlandiya ve İsveç de katıldı. 1997’de KAİK’nin yerini Avrupa Atlantik İşbirliği Konseyi (AAİK) aldı. Madrid’de yapılan NATO zirvesinde Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan üyeliğe davet edildi. 1999 yılında NATO’nun üye sayısı 19’a yükselmiş oldu.²

NATO soğuk savaş dönemine göre etki alanını genişletirken, işlevini de yeniden tanımlamaya başladı. NATO artık yeri ve niteliği belli bir tehdide karşı örgütlenme yerine dünyada savaş riskini düşürmeye çalışan bir örgüt haline dönüştü. 1992’de Oslo’daki NATO Dışişleri Başkanları toplantısında Avrupa’da ortaya çıkacak bunalımlarda NATO’nun barışı koruma görevini yüklenmesi kabul edildi. Aynı yılın sonunda NATO, BM Güvenlik Konseyine barışı koruma operasyonlarına katılabileceğini bildirdi. Böyle bir işlevi yerine getirebilmesi için de 1994’te Birleşik Ortak Görev Kuvveti oluşturuldu. NATO’nun hem yeni stratejisini belirleme, hem de bunun için gerekli örgütlenme süreci 1999 yılında NATO’nun kuruluşunun 50. yılının kutlandığı Washington zirvesi sırasında tamamlanmış bulunuyordu. İttifakın

² Uzgel, İ., 2001. ABD ve NATO’la İlişkiler, içinde, Baskın Oran (Editör): “Türk Dış Politikası”, Cilt II, 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul, s.309.

asıl işlevinin üye ülkelerin toprak bütünlüklerinin, bağımsızlıklarının ve güvenliklerinin korunması olduğu belirtiliyor, bunun yanı sıra barış ve istikrarın korunması da yeni stratejinin önemli bir yönünü oluşturuyordu.³ Sosyalist Blokun dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni durumda, Kafkasya ve Orta Asya’da sekiz (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan) yeni devletin bağımsızlığını ilan etmesi, Türkiye’yi bu bölgeler konusunda yeni politikalar geliştirmek durumunda bıraktı. Bir anlamda Türkiye’de İttihat ve Terakki döneminde gelişmiş olan Turancı politikalar, yeni koşullarda hatırlanıyordu.⁴ Ayrıca bu politikaların, Türkiye’nin bir bölgesel güç olduğunu göstermesi için bir fırsat olarak görülüyordu. Cumhurbaşkanı Özal 1991 yılında TBMM’yi açış konuşmasında SSCB’nin dağılmasının Türkiye’ye bölge lideri olması için 400 yılda gelen bir fırsat yarattığını söylüyordu. Türkiye, bağımsızlıklarını ilan eden bu devletleri ilk tanıyan devlet oldu. Bu devletlerle ilişkisini geliştirmek için 1992’de Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansını (TİKA) kurdu. 27 Nisan 1992- 3 Mayıs 1992’de Demirel Türki Cumhuriyetlerde bir geziye çıktı, 30-31 Ekim 1992’de Ankara’da Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları zirvesi toplandı. Bu Zirve’nin açılış toplantısında Özal “Eğer bu tarihi fırsatı en iyi şekilde değerlendirebilirsek, bir hata yapmazsak, 21. yüzyıl Türklerin yüzyılı olacaktır” diyordu.⁵ Ama kısa süre içinde romantik heyecanların gerçekçi olmadığı, Adriyatik’ten Çin seddine bir Türk dünyasının kurulamayacağı anlaşıldı. Bir yandan Türkiye’nin böyle bir işlevi görebilmesi için gerekli finansman kaynaklarını harekete geçirecek potansiyeli olmadığı öte yandan yeni bağımsızlığa kavuşmuş bu ülkelerin bir ağabey istemedikleri ve Türkiye’deki demokrasi modelini kendileri için uygun bulmadıkları anlaşıldı. Türki Cumhuriyetlerin Rusya ile bağları, Ankara’nın düşündüğünden daha güçlüydü. Türkiye bu bölge için 1995 sonrasında Rusya’nın bu bölgedeki önemini takdir eden gerçekçi politikalar izlemeye başladı.

Sosyalist Blok’un çözülmesi ve Varşova Paktının ortadan kalkması Avrupa Birliği projesinin de değişmesine yol açmıştı. Bu değişiklik Avrupa Topluluğu ülkelerini daha büyük bir alanda daha derinden birleşmeye götürüyordu. Sosyalist blokun çözülmesinden sonra orta ve doğu Avrupa ülkelerinin birbiri arkasından Batı türü demokrasiyi ve pazar ekonomisini benimsemeleri üzerine, Avrupa’da birleşmiş bir Avrupa yaratmak fikri yeniden güç kazandı. Artık ekonomik birlikten siyasal bir birliğe geçiş konuşulmaya başlandı. Bu düşünce 1991’de imzalanan ve 1992’de yürürlüğe giren Maastricht Antlaşmasıyla uygulanmaya

³ Uzgel, İ., age, s.304-306.

⁴ Jung, D. ve Piccoli, W., 2004. Yol Ayrımında Türkiye, Kitap yayınevi, İstanbul, s. 193-222.

⁵ Jung, D. ve Piccoli, W., age, s. 205.

konuldu. Bu atılım gerçekleştirilirken, siyasal birliğe Avrupa Birliği (AB) adı verildi. 1993 yılında toplanan Kopenhag Zirvesinde AB üyeliği için aranan koşullar ve ölçütlerin neler olduğu kararlaştırıldı. Bu koşullar 1995 yılı Madrid ve 1997 yılı Luxemburg zirvelerinde geliştirildi. AB ekonomi bakımından piyasa ekonomisine geçilmesini, siyasal bakımdan da demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü, insan haklarını ve azınlıkların korunmasını ve saygı görmesini bir ön koşul olarak görüyordu. 1997 Haziran ayında toplanan Amsterdam Zirvesinde genişleyen AB'nin kurucu antlaşmasında yapılacak değişiklikler kararlaştırıldı, AB Komisyonunun hazırladığı ve 16 Temmuz'da açıklanan 'Gündem 2000 Raporu'na göre; AB'nin iki dalga halinde genişleyeceği duyuruldu. İlk dalgada; en iyi uyum yapmış olan, Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Slovenya, Estonya, Güney Kıbrıs, İkinci dalgada ise; Slovakya, Letonya, Litvanya, Bulgaristan, Romanya AB'ye katılacaktı.⁶

Türkiye, AB'nin 'Gündem 2000 Raporu' içinde Türkiye'nin AB'ye katılımı konusunda kendisine yol açılmasını bekliyordu. Bu Raporda Türkiye'ye ayrı bir başlık ayrılmıştı. 1993 yılından itibaren başlayan Türkiye-AB gümrük birliği süreci ile ilgili müzakereler sonucunda Gümrük Birliği anlaşması 1 Ocak 1996'da uygulamaya girdi. Gümrük Birliği uygulaması Türkiye'nin bu alanda AB müktesebatını başarıyla uygulayabileceğini göstermişti ama Türkiye içinde bulunduğu ekonomik istikrarsızlık, insan hakları ve Güneydoğu Anadolu sorunları gibi nedenlerle Türkiye'ye üyelik yolu açılmıyordu.⁷ Nitekim 1997 yılı Aralık ayında toplanan Lüksemburg Zirvesinde Türkiye'nin adaylık başvurusu reddedildi.

Soğuk savaşın sonrasında yeni bir dünya oluşurken, çoğu ülke köktenci değişiklikler yapmaktan çok var olan düzenin temel aktörlerinde küçük değişikliklerle uyum yapmayı yeğliyordu. Bu uyum içinde küresel ekonomik rekabet, sınır ötesi etnik ve dinsel ilişkiler, insan hakları ve demokrasiye verilen önem artarken, siyasette de modernizm yerini post-modernist anlayışa bırakıyordu.

Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye'nin Ortadoğu Siyasetindeki Yeri

Türkiye, cumhuriyetin kuruluşundan sonra, Ortadoğu'yla ve İslam dünyasıyla ilişkilerinde mesafeli kalmaya çalışan bir dış siyaset izlerken, 1980'li yıllardan itibaren bu politikada değişim olmuştur. Bir yandan 12 Eylül askeri müdahale sonrasında Türk-İslam Sentezci yaklaşımın kendisine alan bulması, öte yandan Jimmy Carter'ın Sovyetler Birliği'ne karşı oluşturmaya çalıştığı yeşil kuşak politikası, Türkiye'nin dış politikasında yeni bir yönelimin ortaya çıkması için uygun bir ortam oluşturuordu.

⁶ Baykal, S. ve Aral, T., 2001. Türk Dış Politikası içinde "AB'yle İlişkiler", Baskın Oran (Ed.), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 326-365.

⁷ Baykal, S. ve Arat, T., age, s. 345.

Özal başbakan olunca statükocu bir dış politika değil, risk alabilen aktif bir dış politika izleme yoluna girdi. Türkiye'nin Ortadoğu ve Balkanlarda liderlik yapabileceğine inanıyordu. Özal'a göre, bu dış politika Türkiye'ye hem saygınlık kazandıracak, hem de ekonomisini güçlendirecekti. Türkiye Körfez ülkeleriyle anlaşmalar yaptı, İslam Konferansı Örgütü içinde etkinliğini artırdı. Irak-İran Savaşı sırasında aktif bir tarafsızlık içinde bulunarak, her iki tarafla da ticaretini artırdı. Türkiye, bu dönemde yalnız İslam ülkeleriyle değil, 1986 sonrasında İsrail'le de ilişkisini geliştirerek temsil derecesini yükseltti, 1988'de Filistin devletini tanıdı. Kısacası 1980'li yıllarda Türkiye Ortadoğu'yla ilişkilerini sıklaştırmış ve ticari ilişkilerini de güçlendirmiştir.⁸

1964'de Keban barajının yapımına başlanmasından itibaren, Türkiye'nin sınır aşan Fırat ve Dicle nehirlerinin suları, uluslararası bir politika konusu olmaya başlamıştı. Daha sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak üzerinde duracağımız GAP projesinin, 1983'de uygulanmaya başlaması Irak ve Suriye'yi telaşlandırmıştır. 1986 yılında Suriye başbakanının Türkiye'yi ziyaretinde, Türkiye; Karakaya ve Atatürk Barajlarının doldurulması sırasında saniyede 500 metre küp su bırakacağı sözünü vererek bu konudaki kaygıları azaltmak istemiştir.⁹ 1987 yılında Suriye ve Türkiye arasında imzalanan bir protokolle, Türkiye Atatürk Barajı tamamlanıncaya kadar Suriye sınırında, aylık ortalama saniyede 500 metre küp su salmayı taahhüt etmiştir.

1988'de Irak-İran Savaşı bittiğinde, Irak büyük bir borç batağına girmişti ve ülke içinde huzursuzluk çok yükselmişti. Irak'ın borçlarının büyük kısmı Kuveyt ve Suudi Arabistan'a aitti. Irak bu iki ülkeden borçlarının silinmesini istedi ama her iki ülke de bu isteği reddetti. Irak-İran savaşı sırasında çok büyük bir orduya sahip olan Irak, bu gücünü kullanarak, Kuveyt'e borçlarının silinmesini ve Rumezsa'daki petrol üretimi karşılığında Kuveyt'in büyük bir tazminat ödemesini sağlamak için siyasal hamleler yapmaya başladı. Bu hamleler bir sonuç vermeyince, 1-2 Ağustos 1991 gecesi, Irak kuvvetleri sınırı aşarak Kuveyt topraklarını işgal ettiler. Böylece Birinci Körfez Krizi başlamış oldu. Bu kriz sırasında Özal, ABD'nin yanında yer aldı. NATO üslerini ABD uçaklarına açtı. Kerkük-Yumurtalık hattını kapattı. Irak sınırına asker yığdı. Cumhurbaşkanı dış politikanın oluşmasında çok etkili oluyor ve bu krizi Türkiye'nin bir bölgesel güç olarak kendisini göstermesi için bir fırsat oluşturduğunu düşünüyordu. Türkiye bu krizde aktif bir tarafsızlık politikası izlemiyor doğrudan, ABD'nin yanında yer alıyordu. Özal ABD başkanı George Bush'u Irak'ı işgal etmesini teşvik ederken, Türk Ordusunun Musul

⁸ Bu konuda bkznz. Tuncer, H., 2015. Özal'ın Dış Politikası 1983-1989, Kaynak Yayınları, İstanbul.

⁹ Fırat, M. ve Kürkçüoğlu, Ö., 2001. Türk Dış Politikası içinde "Ortadoğu'yla İlişkiler", Baskın Oran (Ed.), İletişim Yayınları, İstanbul, s.140-147.